

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

PROF. DR.
NECATİ ÖNER
ARMAĞANI

CİLT : XL

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

PROF. DR.
NECATİ ÖNER
ARMAĞANI

Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

TERTİP HEYETİ
PROF. DR. SÜLEYMAN HAYRİ BOLAY
DOÇ. DR. RECEP KILIÇ

ISBN: 975 - 482 - 492 - 4

ISSN: 1301 - 0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1999

TAKDİM

Ülkemizde bir türlü anlam veremediğim tuhaf alışkanlıklarımızdan birisi de, alanında temayüz etmiş ve değerli hizmetler vermiş insanların öldükten sonra takdir edilmeleri, ne büyük değer olduklarının ancak o zaman farkına varılması hadisedir. 35-40 yıl hizmet ettikten sonra aktif hayattan çekilen nice değerler bir köşede unutulur; öldükten sonra birden hatırlanır ve büyük hizmetler yaptığı anlatılır, nadiren de olsa adına armağan dediğimiz yayınlarla hakkı teslim edilmeye çalışılır.

Sonuçta kendisi ile ilgili hiçbir şey yapılmayanlara göre bu da olumlu bir davranıştır. Gecikmeli de olsa, bir hakkın teslimi olması açısından olumlu bir davranış olarak değerlendirilebilir.

Şüphesiz olması gereken, bu müstesna şahsiyetlerin, hayatta iken kendileri ile ilgili bu değerlendirmelerin yapılmasıdır. Gelenek bu istikâmette oluşursa herhalde çok daha isabetli olur.

Olması gerektiğini ifade ettiğimiz bu üslubun güzel bir örneği elimizdeki kitapla verilmektedir. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde 40 yılı aşkın öğretim üyesi ve yönetici olarak hizmet veren Prof. Dr. Necati Öner'in meslektaşları, dostları ve öğrencileri, bir vefa örneği olarak emek mahsulü bu eseri meydana getirdiler. Prof. Öner'i değişik yönleri ile, özellikle felsefe alanında ülkeye yaptığı ve yapmaya devam ettiği hizmetleri ile unutulmazlar arasına soktular. Şifahi ifade ve övgüler uçar gider, ama yazılı dökümanlar nesilden nesile intikâl eder, sonsuza dek bâki kalır.

Prof. Dr. Necati Öner'in meslektaşları, eski ve yeni öğrencileri onu çeşitli yönleri ile değerlendirdiler ve sonuçta felsefi ağırlıklı ve muhtevallı bir eser ortaya çıktı. Bu eserin yıllarca hizmet verdiği İlahiyat Fakültesi yayınları arasında yayınlanması en uygun yoldu. Nitekim öyle oldu; Üniversitemizin onayı ile eser elinize ulaşmış oldu. Bu ilgi ve yaklaşımı dolayısı ile Sayın Rektörümüze ve Üniversitesi Yayın Komisyonu ile Yönetim Kurulu Üyelerine şükranlarımı sunarım. Baskıyı gerçekleştiren Üniversitemiz matbaasının değerli yönetici ve çalışanlarına ayrıca teşekkür ederim.

Yeni ve olması gereken bir gelenek oluşturması dileği ile okuyucuya saygı ile sunulur.

*Prof. Dr. M. Sait Yazıcıoğlu
Ankara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dekanı*

PROF. DR. NECATİ ÖNER'E SAYGI!

Osmanlının en büyük şâiri kabul edilen Bâkî

*Kadrini seng-i musallâda bilip ey Bâkî
Durup el bağlayalar karşına yârân sâf sâf!*

diyor. Koca Bâkî bile zımnem, hayatta kadrinin iyi bilinmediğinden şikayet ediyor. Ferid Kam da:

*Sağlığında nice ehl-i hünerin
Bir tutam tuz bile konmaz aşına
Evvel ânu öldürürler acından
Sonra bir Türbe dikerler başına*

diyerek insanların kadir bilmezliğinden, kıymetleri heba etmelerinden, nankörlükten ve vefasızlıktan şikayet etmektedir.

Başka toplumlar nasıldır? Bilmem, ama bizim toplumumuzda vefasızlık ve kadirbilmezlik eskiden beri şikayet edilecek kadar yaygın sayılır.

Daha erken dönemlerde Üniversitelerimizde büyük hizmetler görmüş çok değerli hocaların adına çıkarılan armağanların büyük bir kısmı, onların vefatlarından sonra çıkarılmıştır. Armağan edilen değerlerin haberi olmadıktan, vefalılığın hazzını tatmadıktan sonra, armağanın değeri ne olacaktır?

İşte bu düşüncelerle Prof. Dr. Necati ÖNER hocamızın yarım asra varan hasbî (karşılıksız) hizmetlerinin hatırlanmasına vesile olması için bir "Armağan Kitabı" hazırlamayı düşündüm. Bana Doç. Dr. Recep KILIÇ her bakımdan yardımcı oldu. Türkiye'deki 70 kadar seçkin felsefeciyeye ve hocanıdan diğer bazı dostlarına haber verip yazı istedik. Hepsini memnuniyetle katılabileceklerini söyledi. Fakat bir kısım arkadaş, mazeretleri sebebiyle katılamadı. Zaman ayırıp çok değerli yazılar gönderen arkadaşların hepsine kalbî teşekkürlerimi ve şükranlarımı sunarım. Neticede hocamıza lâayık kalıcı, muhtevalı büyük bir kitap meydana geldi.

Kitabın yayımlanması için Gazi Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Enver Hasanoğlu alâka gösterdi. Üniversite adına yayımlayabileceğini söyledi. Fakat Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Mustafa Sait YAZICIOĞLU, 'bu kitabı neşretmek bize düşen bir vazifedir' diye kitaba el koydu. Derhal Rektör Sayın Prof. Dr. Günal AKBAY ile görüşüp karar çıkarttı. Sayın Dekana ve Sayın Rektör AKBAY'a da bu sıcak alâkadan dolayı teşekkür ederim. Her bakımdan örnek bir hareket ve örnek bir kitap oldu. Bu, muhterem ÖNER'e, lâyük olduğu saygının küçük bir nişanesidir. Nice nice yıllara!... Derin saygılarımızla...

Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY

İÇİNDEKİLER

Sayfa

HAYATI, ESERLERİ VE HAKKINDA YAZILANLAR

Araş. Gör. İsmail KÖZ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER'in Biyografisi</i>	3
Doç. Dr. Recep KILIÇ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER ile "Düşüncelerinin Gelişim Seyri" Üzerine Yapılan Mülakat</i>	9
Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY, <i>Felsefe Yapmak ve Necati ÖNER</i>	15
Prof. Dr. Afşar TİMUÇİN <i>Hocamız Necati ÖNER</i>	21
Prof. Dr. Bilal DİNDAR <i>Felsefeyi Sevmek</i>	23
Prof. Dr. Şahin YENİŞEHİRLİOĞLU <i>Kendimle Sesli Bir Konuşma</i>	27
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER'in Sosyal Yönü</i>	35
Prof. Dr. Necmettin TOZLU <i>Felsefeyi Güzelleştiren Adam</i>	39
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER'in Hürriyet Anlayışı</i>	45
Doç. Dr. Vahdettin BAŞÇI <i>Örnek Bir İnsan Hocam Prof. Dr. Necati ÖNER</i>	79
Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir ÇÜÇEN <i>Mantığın Kaynağı Problemi</i>	83

SİSTEMATİK FELSEFE İLE İLGİLİ YAZILAR

Prof. Dr. Teo GRÜNBERG <i>Bilgi Teorisi ve Gettier Problemi</i>	97
Prof. Dr. Abdulkuddüs BİNGÖL <i>İletişim Bağlamında Mantık ve Dil</i>	105
Prof. Dr. Teoman DURALI <i>Tarihin Dayanılmaz Ağırılığı</i>	117

VII

Prof. Dr. Doğan ÖZLEM <i>Felsefi Hermeneutiğe Geçiş Yolu Olarak Tarihselcilik</i>	127
Prof. Dr. Hüsameddin ERDEM <i>Allah'ın Varlığının Delillerinin Kur'anî Temelleri</i>	147
Prof. Dr. Hanifi ÖZCAN <i>Birbirine Zıt İki Epistemolojik Yaklaşım "Temelcilik" ve "İmancılık"</i>	157
Doç. Dr. Hakan POYRAZ <i>Ahlaki Özgürleşmenin Önündeki Bir Engel Olarak Fanatizm</i>	177
Doç. Dr. Mustafa YILDIRIM <i>Düşünce Özgürlüğü Üzerine</i>	189
Doç. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN <i>Edebiyat İle Felsefe İlişkisi Üzerine</i>	195
Doç. Dr. Ayhan BIÇAK <i>Tarihin Yapısı ve Kültür Bilimlerindeki Rolü</i>	205
Doç. Dr. Recep KILIÇ <i>Din Öğretimini Temellendirme Problemi</i>	215
Yrd. Doç. Dr. Şahin FİLİZ <i>İslam Felsefesinde Tanrı Anlayışı Karşısında Bireyin Konumu Problemi</i>	223
Dr. Münir DEDE <i>Kapalı Toplum ve İlk İnanışlar</i>	243
J. Ronald ENGEL (Çeviren: İbrahim ÖZDEMİR) <i>Sürdürülebilir Kalkınma Ahlakı</i>	255
FELSEFE TARİHİ İLE İLGİLİ YAZILAR	
Prof. Dr. Ömer Naci SOYKAN <i>Hegel Sisteminde Tarih Felsefesi</i>	271
Prof. Dr. Mehmet BAYRAKTAR <i>Spinoza'nın Natura Naturans ve Natura Naturata Kavramlarının İslâmî Kökenleri</i>	291
Doç. Dr. Nurten GÖKALP <i>Beden-Zihin Etkileşimi ve Popper İle Eccles</i>	301
Yrd. Doç. Dr. Ülker ÖKTEM <i>Descartes'da Bilginin Kesinliği Problemi</i>	311
Yrd. Doç. Dr. Emel KOÇ <i>J.P. Sartre Felsefesinde "Ben-Başkası-İletişim" Problemi</i>	333
BİLİM TARİHİ İLE İLGİLİ YAZILAR	
Prof. Dr. Mübahat Türker-KÜYEL <i>"Ulemâ-i Kiram" ve "Tafra-Tehille"</i>	351

Prof. Dr. Esin KAHYA <i>Erzurum'lu İbrahim Hakkı</i>	371
Prof. Dr. Hüseyin AYDIN <i>Kusta B. Luka ve Ruh İle Nefs Arasındaki Ayırım Adlı Kitabı</i>	387
Doç. Dr. Remzi DEMİR <i>Takiyüddin İbn Maruf'un Ondalık Kesirleri Trigonometri ve Astronomiye Uygulaması</i>	403
Doç. Dr. Melek DOSAY <i>Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin "Maarifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz" Adlı Eseri</i>	425
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR <i>Kemâlüddin el-Fârîsi ve Tenkih el-Menâzır Adlı Kitabı</i>	433
KÜLTÜR HAYATI İLE İLGİLİ YAZILAR	
Prof. Dr. Mehmet AYDIN <i>"Türk Müslümanlığı" Üstüne Bazı Düşünceler</i>	445
Prof. Dr. Şafak URAL <i>Demokrasi Kavramı, Toplumsal Değerler ve Birey</i>	451
Prof. Dr. Muammer C. MUŞTA <i>Sekülerleşme Laiklik Demokrasi ve Eğitim</i>	461
Doç. Dr. Mehmet AKGÜN <i>1839-1920 Yılları Arasında Türkiye'de Aydınlanmanın Uzantısı Olarak Temsil Edilen Felsefi Akımlar</i>	475
Yrd. Doç. Dr. Uğur Köksal ODABAŞ <i>Rıza Tevfik ve Felsefesi</i>	499
Dr. Yaşar KALAFAT <i>Horasan Eri Olarak Bilinen Anadolu Yatırları-I</i>	511

PROF. DR. NECATİ ÖNER

***KÜLTÜR HAYATI İLE
İLGİLİ YAZILAR***

1839-1920 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE'DE AYDINLANMANIN UZANTISI OLARAK TEMSİL EDİLEN FELSEFİ AKIMLAR

Doç. Dr. Mehmet AKGÜN*

1839-1920 yılları arasında Türk fikir dünyasında, bugün bizim anladığımız manada sistemli bir şekilde felsefî fikirlerin ortaya atıldıklarını ve bir görüş olarak en açık şekliyle savunulduklarını söylememiz mümkün değildir. Çünkü Tanzimat döneminden önce, eğitim ve öğretim kurumlarımızda felsefeye gereken önem verilmemiş ve bunun neticesi olarak da, bu alanla ilgili eserler ve makaleler kaleme alınmamıştır. Bu düşünce alanına karşı böyle bir tavır almanın ve takınmanın temelinde, düşünce tarihimizde etkili ve önemli bir yere sahip olan kişi veya kişilerin etkisi olduğu gibi, farklı bir medeniyet ve kültüre sahip olan toplumlarla karşılaşmış olmanın da etkisi bulunmaktadır. Bu sebeple felsefî düşünüş tarzına pek itibar etmeyen ve düşünce derinlikleri üzerinde durmanın insanlık açısından yararları olduğunu fark edemeyen ülkelerin insanı, bu farklı medeniyet ve kültüre sahip olan ülkelerdeki gelişme ve ilerlemelerle karşılaşınca, bu ülkelerin, fikir, bilim ve teknik yönlerinden kendi ülkesinden, daha üstün ve daha ileride olduğunu görünce, ister istemez bunlardan etkilenir ve bu gelişmeleri, heyecanla, hayretle, şaşkınlıkla, tereddütle izler; böylece geri kalmış bu ülkenin insanı, bu gelişmeler karşısında, kabul etme veya kabul etmeme gibi karmaşık duygular arasında bocalar. Böyle karmaşık düşünce ve duyguların hakim olduğu ülkelere insanlarından, olgun ve yaratıcı düşüncelerin doğmasını beklemek biraz hayalcilik olur. Kanaatimce böyle toplumlarda, felsefi doktrinlerin kendilerini değil, ancak izlerini, yansımalarını bulabiliriz. Nitekim 1839-1920 yılları arasında Türk fikir dünyasının böyle olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bu dönemin insanını, metodları, kuralları düşünülüş ve ele alınış şekilleri belli olan felsefî sistemlere bağlamak doğru ve isabetli olmaz. Bu kanaatimiz ve düşüncemiz dolayısıyla biz, bu yazımızda derin düşünce ürünü olarak bir felsefî düşünüş tarzı geliştiren fikir adamımızdan veya adamlarımızdan değil, kaynaklarını, temellerini, ortaya konuluş ve temsil edilmişlerini, Batılı fikir adamlarına borçlu olan rasyonalizm, pozitivizm ve materyalizmin, fikirler ve görüşler şeklinde, o sıralardaki fikir dünyamız-

* Pamukkale Üniversitesi Felsefe Doçenti.

da yansımalarını göstermeye çalışacağız. Bu konuyu işlerken, konuya açıklık getirir düşüncesiyle, ilk önce, söz konusu dönemde, felsefeyle ilgili olarak yapılan yayınları kısaca belirtip, ondan sonra, aydınlanmanın etkisiyle ülkemizde temsil edilerek yayılmaya çalışılan yukarıda isimlerini zikrettiğimiz üç felsefî akımı, temsilcileriyle birlikte vereceğiz.

1. YAYINLAR

1.1. Tercümeleler

Türk fikir dünyasının, Batı fikir dünyası ile etkilenme yönünden ilişkileri, en açık şekliyle, 1839 Tanzimat Fermanından sonrasına rastlamaktadır. Türk fikir adamlarının üzerinde durduğumuz bu dönemde, fikir ve görüş yönünden en çok etkilendikleri Batı'lı fikir ve görüş adamları ise genel olarak Fransız fikir ve görüş adamlarıdır. Fransa'ya tahsil yapmak üzere gönderilen öğrenciler ile tarih içerisinde Batı ülkelerinden en fazla ilişkide bulunduğumuz ülkenin Fransa olmasının bu etkilenmede çok önemli bir rolü olduğunu söyleyebiliriz. Bu sebeple Tanzimatçı literatüre, siyasî görüşlerinde, edebî duyuş ve anlayışlarında Fransız literatürü rehberlik etmiştir. Bu etkilenmenin neticesi olarak, Fransız devriminin hazırlayıcısı olarak kabul edilen, aydınlanma devri filozoflarının, bizim o dönem edebiyatçılarımız ve fikir adamlarımız üzerinde derin izler bırakan etkileri bulunduğu için, bu fikir adamları, onlar tarafından kendilerine çok değer verilen kişiler olmuşlardır. Kanaatimizce üzerinde durduğumuz bu dönem edebiyatçılarımız ve fikir adamlarımız tarafından, aydınlanma devri filozoflarına ait eserlerin tercüme edilmesi bunun en açık delilidir. Ancak bu sözümüzden, sadece Fransız düşünürlerine ait eserlerin tercüme edildiği şeklinde bir neticenin çıkarılmaması gerektiğini özellikle belirtmek isterim. Çünkü başka ülkelerin fikir ve görüş adamlarının eserlerinin tercümeleriyle de karşılaşmaktayız. Örneğin Almanya, İspanya, Rusya, İngiltere vs. gibi ülkelerin fikir ve görüş adamlarından yapılan tercümeleler de vardır. Tercümelelere bütün olarak bakıldığında, genellikle edebiyat alanında yapılan tercümelelerin belirli bir ağırlık ve yekun oluşturduğunu görürüz. Bunun yanında matematik, fen bilimleri, eğitim, felsefe vs. gibi alanlarla ilgili olarak tercümelelerin yapıldığını da görürüz. Bu ifademizden hareketle, araştırma alanımız olan felsefeyle ilgili olarak yapılan tercümeleleri kısaca belirtmek istiyorum.

Romalılardan bahseden Montesquieu (1689-1755)'nün, Roma'nın Eshab-ı İkbâl ve Zevali'ni Namık Kemal tercüme etmiştir. Onun yine Ruhüş-Şerai'ni de Namık Kemal çevirmiştir. Tercüme edilen bu eserler, devrin istipdadı dolayısıyla bastırılamamıştır. Yine Montesquieu'nün Ruhl-ül-Kavanin'i, Hüseyin Nazım tarafından tercüme edilmiştir.

Tanzimat sonrası Türk fikir dünyasında, Batı'dan ilk felsefî eser tercümesini, 1859 yılında, Voltaire, Fenelon ve Fontenelle'den Muhaverat-ı

Hikemiye (Felsefî Konuşmalar) ismiyle Münif Efendi yapmıştır. (Fontenel'den Yusuf Kamil Paşa'nın çevirdiği, Telemak'ın basım tarihi, 1862'dir). Bu tercüme 78 sahifedir. Bu tercüme eserde Fenelon'dan iki diyalog, Fontenelle'den 1 diyalog ve Voltaire'den 9 diyalog bulunmaktadır. Bu diyaloglar arasında en dikkate değer olanı, âlemin yaratılışı hususunda atomcu, yani materyalist felsefî anlayışa sahip olan Lucretius (M.Ö. 91-55) ile aynı konuda Lucretius'un tersi düşünceler ileri süren Poseidonios (M.Ö. 135-51) arasındaki konuşmalardır. Çünkü bu konuşmalar felsefî nitelik taşımaktadır.

Voltaire'in 14 aşk mektubunun tercümesini, 1885'te, Voltaire Yirmi Yaşında Yahut İlk Muaşakası ismiyle Ahmet Mithat yapmıştır.

Voltaire'in, felsefî nitelikteki Hikâye-i Hikemiye-i Micromega isimli eserinin ilki 1869, ikincisi 1871'de olmak üzere iki tercümesi yapılmış ve iki çevirinin de çeviricilerinin isimleri verilmemiştir. Bu eserin tercümesini, 1892'de, İbn-ül-Kâmil, Küremizde Seyahat ismiyle, 1909'da Süleyman Tevfik, Yıldızdan Seyahat adıyla yapmıştır.

Ziya Paşa, Rousseau (1712-1778)'dan Emil'i çevirmiş, İtiraf'ı da Defter-i Amal ismiyle nakletmiştir.

Kemal Paşazade Said Bey (1848-1921), Rousseau'dan, 1883'te Feza-i Ahlâkiye ve Kemâlat-ı İlmiyye'yi tercüme etmiştir.

Milâslı Gad Franko, 1913'te, Rousseau'dan, Terbiye Nazariyelerini'n tercümesini yapmıştır.

Rousseau'nun, Fransız ihtilalinde büyük etkisi olan Le Contrat Social (Sosyal Sözleşmesi)'ini, Namık Kemal, Şerait-i İctimaiyye ismiyle tercüme etmiştir.

Dr. Abdullah Cevdet (1869-1931), Gustave Le Bon'dan, 1907'de Ruhul-Akvam'ı, 1913'te Asrımızın Nusus-u Felsefiyye'sini, 1918'de Avrupa Harbinden Alınan Psikolojiyâ Dersler'i, Alfieri'den, 1905'te Hükümdar ve Edebiyatı, 1908'de İstibdat'ı, Lord Byron'dan, 1904'te Chillon Mahbusu'nu, Türk fikir dünyasında epey tartışmalara yol açan Tarih-i İslâmiyet'i (Eser iki cilt olup, Zeyl ile birlikte 733 sahife olarak Mısır'da Matbaa-ı İçihat'ta yayınlanmıştır). Dr. Dozy'den tercüme etmiştir. Dr. Abdullah Cevdet, Louis Büchner'in Madde ve Kuvvet isimli eserinin bir kısmının tercümesini, Fenn-i Ruh ismiyle 1911'de yapmıştır.

Memduh Süleyman, Eduard Hartmann (1842-1906)'dan Darwinizm'i tercüme etmiştir.

Ahmet Nebil-Baha Tevfik, Nietzsche: Hayatı ve Felsefesi'ni, Ludwig Büchner (1824-1899)'den Madde ve Kuvvet'i, Ernest Haeckel (1834-

1919)'den 1911'de Vahdet-i Mevcut, Bir Tabiat Aliminin Dini'ni, Alfred Fouille (1838-1912)'den Tarih-i Felsefe (üç cilt olan bu eserin iki cildi tercüme edilmiştir)'yi çevirmişlerdir.

Nahid, Ernest Renan (1823-1892)'dan 1914'te Hayat-ı Yesu (Paris Ulum-ı İctimaiyye Mektebi Mezunlarından) tercüme etmiştir.

Baha Tevfik, Ernest Haeckel'den tercüme ettiği Kâinatın Muammarlarını, 1910'larda Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesi'nin yayın organı olan Felsefe Mecmuası'nda yayınlamıştır.

İbrahim Edhem Bin Mesut, 1893'te Descartes (1596-1650)'dan, Usul Hakkında Nutuk'u tercüme etmiştir¹.

Abbé Barbé'den, Bohor İsrail tarafından 1331'te tercüme edilen eserin adı Felsefe Tarihi'dir. Max Simon Nordau'nun Felsefe Tarihi'ni 1324'te, Sahib dilimize kazandırmıştır.

Bütün bu verdiğimiz tercümelere dikkatle bakacak olursak, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi genellikle Fransız filozofların eserlerinin tercüme edildiğini ve bunların da aydınlanmacı filozoflar olduğunu görürüz. Ayrıca tercüme eserler arasında materyalist ve pozitivist fikir ve görüşleri içerenlerinin bulunması da dikkate değerdir.

1.2. Telif Eserler

Bu dönemde felsefeyle ilgili olarak yazılan eserlere de kısaca göz atacak olursak, Beşir Fuad, Voltaire (1304), Victor Hugo (1302), Beşer (1303), İntikad (1304, Muallim Naci ile) ve Mektubat (1313, Fazlı Necib ile) isimleriyle, felsefî konulara yer verilen eserler kaleme almıştır. Ahmet Mithat Efendi, Schopenhauer'ın Hikmet-i Cedidesi (1304), Beşir Fuad (1305), Tarih-i Hikmet (1330), Sual ve Cevaplı Tarih-i Hikmet (tarihsiz), Letaif-i Rivayet-Felsefe-i Zenan (1287), Kâinat 1. Kısım (1288), Ben Neyim? Hikmet-i Maddiyeye Müdafaa (materyalizmin tenkit edildiği eser), Beşir Fuad gibi felsefî eserler yazmıştır.

Münif Efendi'nin, Telhis-i Hikmet-i Hukuk (1301), Hikmet-i Hukuk (1302) gibi hukuk felsefesini ilgilendiren kitapları vardır.

Hoca Tahsin Efendi, doğrudan felsefî konuları içeren Tarih-i Tekvin Yahut Hilkat (1310) ile Psikoloji Yahut İlm-i Ruh (1310) isimli eserleri yazmıştır.

1. İsmail Habib; Avrupa Edebiyatı ve Biz, c.2, Remzi Kitabevi, İst., 1941, s.122-164. Ayrıca bkz: Korlalçı, Murtaza: Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri, Pınar Matbaacılık, İst., 1986, s.202-204. Akgün Yrd. Doç. Dr. Mehmet; Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri, Başbakanlık Basımevi, Ank. 1988, s.108-112.

Dr. Abdullah Cevdet, Fizyolocyaya-ı Tefekkür (1308), Fizyolocyaya ve Hıfz-ı Sıhhat-ı Dimağ ve Melâkât-ı Aklîyye (1312), Fünun ve Felsefe ve Felsefe Sanihaları (1912), Dimağ ve Melâkât-ı Aklîyyenin Fizyolocyaya ve Hıfz-ı Sıhhası (1333-1335) ve Dimağ: Dimağ ile Ruh Arasındaki Münasebet-i Fennîyyeyi Tedkik (1308) isimleriyle doğrudan felsefeyi ilgilendiren eserler kaleme almıştır.

Biraz Felsefe (El Yazması), Teceddüd-i İlmî ve Edebî (tarihsiz), Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlâk (tarihsiz. Ahmet Nebil ile), Psikoloji-İlm-i Ahvâl-i Ruh (tarihsiz. Ahmet Nebil ile), Muhtasar Felsefe (1331) ve Felsefe-i Ferd (1332) gibi eserler, Baha Tevfik tarafından, felsefî muhteva içerisinde yazılmıştır.

Dr. Edhem Necdet, tekâmülcü fikir ve görüşleri içeren, Tekâmül ve Kanunlar (1329) ismiyle bir eser yazmıştır.

Subhi Edhem, Darwinizm (1327), Hayat ve Mevt (1329) ve Bergson Felsefesi (1919) isimleriyle, felsefî konuları içeren eserler kaleme almıştır.

Tarih-i İstikbâl c.1 (1331), Tarih-i İstikbâl c.3 (1332), İttihad-ı İslâm (1331), ile Müslümanlara ve Türklere Hakaret, Düşmanlara Riayet ve Muhabbet (1332) isimli eserler Celâl Nuri tarafından yazılmış olan felsefî içerikli kitaplardır.

Ahmet Şuayb'ın 1320 yılında yazdığı Hayat ve Kitaplar isimli eseri, felsefeyle ilgili olan bir eserdir.

İlm-i Ahval-i Ruh (1327), Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz? (1329), Huzur-ı Akl-ı Fende Maddîyyun Meslek-i Dalaleti (1332) ve Allah-ı İnkâr Mümkün mü? gibi felsefî içerikli eserler, Filibeli Şehbenderzade Ahmet Hilmi tarafından yazılmışlardır.

Harputizade Mustafa Efendi tarafından 1330 tarihinde, materyalizmi tenkit etmek gayesiyle, Red ve İsbat adında felsefeyle ilgili bir eser yazılmıştır.

Aynı gayeyle 1334 tarihinde Halib Edib, Maddîyyuna Reddiyye ismiyle 13 sahifelik şiir şeklinde bir eser kaleme almıştır.

1332 tarihinde, İbtâl-i Mezheb-i Maddîyyun ismiyle, İsmail Ferid tarafından kaleme alınan eser de felsefeyle ilgili olan bir eserdir.

İsmail Hakkı İzmirli, Felsefe Dersleri (1330), Felsefe-Hikmet (1333), Muhassıl'ul-Kelâm Ve'l Hikme (1336), Muhtasar Felsefe-i Ulâ (1329) ve Muhtasar Fenn-i Menahic (1315) isimleriyle doğrudan felsefeyle ilgisi olan eserler yazmıştır.

Ömer Ferit Kam, Vahdet-i Vücut'u 1331'de, Dinî Felsefî Muhasebeleri 1329'da, kaleme almıştır.

Şemseddin Günaltay'ın, 1327'de yazdığı Felsefe Dersleri, doğrudan felsefeyle ilgilidir.

Mehmet Ali Ayni, 1330'da Tarih-i Felsefe, Said Rıza (Rıza Tevfik Bölükbaşı'nın oğlu) da, 1324'de Felsefe Tarihi isimli eserlerini yazmışlardır.

1.3. Yayın Organları

1860'larda Münif Efendi tarafından kurulan Cemiyet-i İlmîyye'nin yayın organı olarak çıkan Mecmua-ı Fünunn dergisinin birkaç yazarı, bu dergide, felsefî içerikli yazılara yer vermişlerdir.

Ahmet Mithat Efendi tarafından çıkarılan Dağarcık Dergisi, felsefeyle ilgilidir. Edebiyat-ı Cedide'nin yayın organı olarak çıkan Servet-i Fünun Dergisi, felsefî yazıların yazıldığı ve bilhassa pozitivist, materyalist, evolüsyonist içerikli yazıların yayınlandığı bir dergisidir. Dr. Abdullah Cevdet'in, 1904 yılında kurduğu İctihad Kütüphanesi isimli kuruluşun yayın organı olarak çıkan İctihad Mecmuası da aynı nitelik olan bir yayın organıdır.

1910'da, Baha Tevfik'in gayretleri ve önderliğiyle kurulann, Teceddüd-i ilmî ve Felsefî Kütüphanesi'nin yayın organları olarak çıkan, Piyan (1910), Yirminci Asırda Zekâ (1912) ve Felsefe Mecmuası (1913) gibi yayın organları, gerek tercümelerin tefrika halinde ve gerekse felsefî nitelikte malakelerin yayınlandığı yayının organları olmuşlardır. Bu dergi ve mecmualarda yayınlanan yazılar, genellikle materyalist, pozitivist ve evolüsyonist içerikli yazılardır. Yukarıda ismini verdiğimiz, Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesi isimli kuruluş, felsefî nitelik arzeden birçok tercüme ve telif eserlerin, yayınlandığı bir kuruluştur. Zaten bu kuruluşun kurulma gayesi de, Türk fikir dünyasında eksikliği hissedilen felsefe, fen ve diğer pozitif bilim alanlarındaki boşluğu doldurmaktır.

1910'lardan sonra, Türk fikir dünyasının yayın hayatında yerini alan Bezmi Nusret Kaygusuz'un çıkardığı, Tenkid Mecmuası da, doğrudan felsefeyi ilgilendiren bir yayın organıdır.

Bahsettiğimiz bu yayın organları dışında, üzerinde durduğumuz bu dönemde, genellikle idealist ve spritüalist içerikli yazıların yayınlandığı yayın organları da bulunmaktadır. Sırat-ı Müstakim ve Hikmet dergileri gibi.

Verdiğimiz bilgilere dikkatle bakacak olursak, üzerinde durduğumuz dönemin ilk zamanları, yani 19. asrın sonlarına yakın zamanlara kadar, felsefî alandaki telif ve tercüme kitaplarla, sözünü ettiğimiz çeşitli dergi ve mecmualardaki yazıların, arzu edildiği kadar olmadığı, ama gittikçe arttığı görülmektedir. 20. Asrın başlarından itibaren ve bilhassa 1908

Meşrutiyet'inden sonra ise, felsefî alanla ilgili neşriyatın iyice yoğunlaştığı ve nihayet felsefe ismiyle bir mecmuanın çıktığı müşahede edilmektedir. Yine verdiğimiz bilgilerden Münif Efendi'nin önderliğiyle çıkan Mecmua-ı Fünun ile Ahmet Mithat Efendi'nin önderliğinde çıkan Dağarcık Dergisi'ndeki felsefî yazılar² hariç tutulacak olursa, başlangıçta genel olarak sadece tercümelere yer verildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca tercüme edilenn eserlere genel olarak bakıldığında, bunlardan yedi tanesinin Voltaire'le, üçünün Fenelon'la, üçünün Montesquieu'le, beşinin Rousseau'la, üçünün Gustave Le Bon'la, birinin Dr. Dozy'le, birinin Nietzsche'le, birinin Eduard Hartmann'la, ikisinin Ernest Haeckel'le, birinin Ernest Renan'la, birinin R. Descartes'la ilgili olduğu dikkati çekmektedir. İsimlerini verdiğimiz bu filozoflara genel olarak baktığımızda ise, bunların, o sıralarda Batı'da etkili olan felsefî anlayış ve görüşlerden materyalizm, pozitivizm, evolüsyonizm gibi anlayış ve görüşlerle ilişkilerinin olduğunu gördüğümüz gibi, çok azının da rasyonalizmle ilişkileri olduğunu görürüz. O sıralarda Türk fikir dünyasında Voltaire, Büchner, Dr. Dozy vs. filozoflar hakkında pek de iyi olmayan menfi bir kanaat, yaygın bir şekilde bulunmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi Tanzimat dönemi öncesinde de fikir tarihimizde, buna benzer bir duygu ve düşünceyle felsefeye pek iyi gözle bakılmamaktadır. Ama bütün bunlara rağmen 20. Asrın başlarından itibaren felsefî alandaki tercümelerin, telif eserlerin, yayın organlarındaki felsefî yazıların gittikçe artmasına yine de sevindirici bir olay olarak görmekteyim. Bütün bunlardan sonra üzerinde durduğumuz bu dönemdeki felsefî eserlerde ve yazılarda genel olarak işlenmeye çalışılan fikir ve görüşlerin, rasyolanizm, materyalizm, pozitivizm ve evolüsyonizmle ilgili olduklarını bir kez daha belirtmek istiyorum. Bu fikirlerden evolüsyonizmi, materyalistler, ilmî düşünceye daha yakın gördüklerinden ve kendi fikirlerini kuvvetlendirmek için kullandıklarından, bu fikrin uzantıları, Türk fikir dünyasında, materyalist anlayışın yansımalarıyla temsil edilmiştir. Bu ana düşüncemiz dolayısıyla biz, burada, diğer üç fikrin, Türk düşüncesindeki yansımalarını, ana hatlarıyla birlikte vermeye çalışacağız.

2. AYDINLANMANIN UZANTISI OLARAK TEMSİL EDİLEN FELSEFİ AKIMLAR

2.1. Rasyonalizm

Daha önce de söylediğimiz gibi, bu felsefî akımın, tarihin akış süreci içerisinde geçirdiği evrim neticesinde Batı'da aldığı son şekliyle, yani,

2. Bu dergilerdeki felsefî yazılar için bakınız: Akgün, Mehmet: Cemiyet-i İlmîye-i Osmanîye ve Mecmua-ı Fünun'un Felsefî Açından Taşıdığı Önem, Felsefe Dünyası, s.15, Ekonomik Rehber Gazetecilik Matbaacılık, Ankara, 1955, s.52-72. Akgün, Mehmet: Dağarcık Dergisi'nde Felsefeye Verilen Önem, Felsefe Dünyası, s.22, Lazer Ofset Tesisleri Sanayi ve Tic. Ltd. Şti., Ankara, 1996, s.8-28.

doğru bilginin duyularla değil akılla, akla uygun olanın doğru, doğru olanın akla uygun olduğu, doğru davranışın, doğru tavır alışın, doğru hareket edişin, itidalli olmanın, rasyonel olma ile elde edileceği, insan hürriyetinin, insan hak ve hukukunun, fırsat eşitliğinin, rasyonel anlayışla sağlanacağı şekliyle, Tanzimat sonrası Türk fikir dünyasında, bir fikir ve görüş olarak, fikir adamlarımız tarafından ortaya konulduğunu düşünmemiz doğru olmayacaktır. İşte bu düşüncemizden hareketle, üzerinde durduğumuz dönemin, bazı şair ve yazarlarında, rasyonalist anlayışın yansımalarını ve izlerini kısaca belirtmeye çalışacağız.

Bu dönemin bazı şair ve yazarlarında, genellikle his ve hayal karşılığı olarak rasyonalizmin bulunduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bunun, bu sıralarda, Batı'daki fikrî gelişime paralel olarak görülen, rasyonalist ve pozitivist anlayışların, birbirlerini çürütme iddialarının bir neticesi şeklinde olduğunu düşünebiliriz. İbrahim Şinasi (1826-1871)'nin şiirlerinde, rasyonalist anlayışın izlerine az da olsa rastlamak mümkündür. Onun bu fikirleri, hangi filozoftan etkilenecek ele aldığı konusunda kesin bilgimiz bulunmamasına rağmen, Fransız filozofu, Ernest Renan'la, Luxemburg bahçelerinde buluşup görüştüğü ve bu görüşmelerin, onun fikrî gelişiminde etkisinin olduğu hususunda bilgimiz vardır³.

Şinasi'nin şiirlerinde, genel olarak, kosmolojik delil, epistemoloji, etik ve din alanlarında rasyonalist anlayışın izlerine rastlanmaktadır ki, bu konular, doğrudan felsefeyi ilgilendirmektedir.

Hisseder nurunu ammâ ki başîret basarı
Vahdet-i zâtına aklımca şehadet lâzım

Dilin irâdesini başta akl eder tedbir
Ki tercümân-ı lisandır anı eden takrîr

Eder tasavvurunu cism-i nâtıkın tasvîr
Ziyâ-yı akl ile tefrîk-i hüsn ü kubh olunur.

Ki ettiler ana hükmünce adl ü hak ta'bîr
Bu adl ü hakka diyânet demiş kimi âkil

Halâsımı umarım ben zamân-ı adlinde
Ederse akl-i reşîdin eder buna tedbîr.⁴

3. Ülken, Ord. Prof. Hilmi Ziya; Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ahmet Sait Mat., İst., 1966, s.79.

4. Göçgün, Doç. Dr. Önder; Eski ve Yeni Harflerle Yeni Türk Edebiyatı Metinleri, Sesi Yayınları: 30, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları: 3, Konya, 1987, s.5-8. Akyüz, Prof. Kenann; Batı Tesirinde Türk Şiiri Anatolojisi, Doğu Matbaacılık ve Limited Şirketi, Ankara, 1970, s.10-12. Kaplann, Mehmet; Enginün, İnci; Emil, Birol; Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi, 1, 1839-1865, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1974, s.490-492.

Münacat ve Kaside'lerden örnek olarak verdiğimiz bu beyitlere dikkatle baktığımızda, İbrahim Şinasi'nin, âlemin, sanatkarane bir şekilde Tanrı tarafından yaratıldığı ve bu konu üzerinde akıl yürütme yapıldığı zaman, bunun rahatlıkla anlaşılacağı düşüncesinde olduğu görülmektedir. O, burada, gerçeğe ilgili bilgiye, akılla ulaşılabileceğini, isteklerin akılla kontrol altına alınabileceğini, iyilik ve kötülüğün doğruluk ve yanlışlığın, güzellik ve çirkinliğin, haklılık ve haksızlığın, vs.nin de akılla ayırt edilebileceğini ifade etmeye çalışmaktadır. Ayrıca o, Münacat'ından aldığımız ilk beyitte, inanma ve dolayısıyla iman etmede de, akıl gücünün önemi üzerinde durmaktadır.

Bu dönemde felsefî anlamda akılcılık üzerinde en dikkate değer şekilde duran Hoca Tahsin Efendi (1813-1881)'dir. Hoca Tahsin Efendi, Mustafa Reşid Paşa tarafından, Fransa'ya, Paris'teki Türk ailelerinin çocuklarına öğretmenlik yapmak üzere gönderilmiştir. Onun buna ilâve olarak elçilik imamlığı görevi de bulunmaktadır.

Hoca Tahsin Efendi, duyularla elde edilen bilgiye inanmakla birlikte, insan aklının bu bilgileri oluşturmasında, genelleştirmesinde ve bütünü kavramada, duyuların üstünlüğünü kabul etmektedir. Çünkü ona göre, insan zihninin derinliklerinde, gittikçe gelişerek ortaya çıkan ve olgunlaşan, bir anlama kuvveti bulunmaktadır ki, insan, işte bu kuvvet sayesinde, eşyanın hakikatini keşfederek kavrar ve onların farklı derecelerdeki ilişkilerini idrak eder. Hoca Tahsin, bu kuvvetin, duyumlarımızın gösterdikleri eşya ile, bu eşyaların, mana ve keyfiyetlerine ait yüzeysel bilgilerle yetinmediğini, onların derinliklerine nüfuz ederek, gözümüzün görüp ulaşamadığı, bir sırlar âlemine daldığını belirtir. Bu kuvvet böyle yapmakla, olayların bağlı olduğu ve bu olayların olmasına sebep olan sebeplerin ötesinde ilişkiler, gölge varlıkların arkasında hakikatler bulur. Hoca Tahsin, bu kuvvetin, illetler ve oluş kanununun sonunda bir ilk sebep, beğenilen ve sanatkarane yapılmış şeyler dairesinin meydana gelmesinde, olayların kendisinden kaynaklandığı, bir merkez aradığı kanaatindedir. Bu böyle bir merkezdir ki, zaman ve mekân ve onun içinde bulunanlar, ondan çıkar ve durmadan dönüp yine onda cereyan ederler.

Hoca Tahsin, bütün ilimlerin aletinin anlama kuvveti olduğu düşüncesindedir. O, aklın, daima hakikate ulaşmak istediğini, hakikatin ortaya çıkmasının da, edinilen bilginin, gerçekliğe uygun olmasına bağlı olduğunu belirtir. Tözlerin mahiyetleri, bize sadece işaretleriyle görünürler. Demek ki, tözlerin bilgisine, herhangi bir objenin bilgisine ulaştığımız gibi ulaşmamız mümkün değildir. İnsanların bilgisi, genel olarak, ilişkiler ve izlenimlerden ibarettir. Hoca Tahsin'e göre, insan, ruh ve bedeninin birleşmesinden meydana gelen bir varlık olduğundan, düşünen, algılayan bir varlıktır.

Şayet insan aklı iyi incelenecek olursa, idrak silsilesinin ucunun, duyumların son halkasına ulaşıp, onunla temas halinde olduğu görülecektir.

Ona göre, şayet eski düşünürler, duygu, duyum ve izlenimlerin, izler sahasını ve tesirler bölgesini, en ince noktalarına kadar belirlemiş olsalardı, beynin, duyumların asıl aleti ve yeri olduğunu anladıkları gibi, bütün duyumların toplanma yeri olduklarını da anlayacaklardı. Fikirlerin kaynağı ile, bunların işleyiş şekilleri araştırıldığında, algıların birinci kaynaklarının duyumlar olduğu görülecektir. Buradan duyumlar olmaksızın, hiçbir olay hakkında bilgi sahibi olamayacağımız anlaşılıyor.

Bizim beynimiz, duyumlarımız vasıtasıyla, dış dünyadaki cisimlerden etkilenerak birtakım izlenimler alır ve bu izlenimler neticesinde de ruhumuzda bilinç meydana gelir. Ruhumuzda meydana gelen bu durumdan biz, vicdanımızla haberdar oluruz. Görme, işitme, tatma, koklama ve dokunma olmak üzere beşe ayrılan dış duyularımız, bizim için dışarı ile ilişkimizi sağlayan beş kapı derecesindedir ki, bunlar vasıtasıyla elde edilen izlenimler anlama hazinemize dahil olurlar. Hoca Tahsin, düşüncenin, duyumun sonunda başladığı kanaatindedir. İç duyumun ise, vicdan, şuur, dikkat, mülahaza, dışa ait his, hükmün verilmesi, hafızanın tereddütü, genelleme vb. lerdir. Hoca Tahsine göre, akıl, ruh, idrak, kavram, hüküm, düşünme, fikir, anlayış, duyum vb. leri ilmin tabirleridir. İnsan, yaratılışı itibariyle öğreti (teori) halinde üç tür olaya yakındır:

1. Düşünceden önce duyumlama.
2. Çok defa duygu ile birbirlerine benzeyen ruhsal eylemler ve kavram.
3. Genellikle kalp ile ilgili tesirler ve değişikliklerle ifade edilen idrak.

İnsan bilgisi, herşeyden önce, kendisini bilmekten ibaret olan vicdanla başlar. Açıklık ve seçikliğin, analiz ve sentez sonunda doğruların yanlışlardan ayıklanarak bir araya getirilip genelleştirilmesinden kaynaklandığı ortadadır. Hatta o, analiz sonunda, yani anlama kuvveti bir irade tesirleri altına konularak derinliğe inildikten sonra, bilginin, açık ve seçik olduğunu bildirmeye gerek olmadığı görüşündedir.

İnsanda, iç ve dış olmak üzere iki deney yolu kabul eden Hoca Tahsin, beş duyudan, görme ve işitme duygularının, dış dünya ile ilgili görevleri yerine getirdiklerini, tatma ve koklama duyularının ise iç dünya ile ilgili görevleri yaptıklarını belirtir. Dokunma duyusunun, her iki dünyaya bağlı olarak görev yaptığını ileri sürer.

Hoca Tahsin, akıl yürütme kavramının, istidâl, hüküm ve irade gibi ruhun bütününe ihtiva ettiğini belirtir. O, vicdanın, ruhun hiç değişmeyip etki edici olduğu, zıddının ise daima değişmek üzere bulunduğu düşüncesindedir. Bu sözden, ruhun ben ile bende cereyan eden ilişki neticesinde değişmediği, bedenine ise ancak ruh vasıtasıyla varlığını sürdürdüğünü anlamak gerekir. Beden, ruhsuz varlığını sürdüremediği halde, ruh bedensiz

varlığını sürdürebilir. Kısaca söylemek gerekirse, ona göre, birinci olarak iç idrakten ibaret olan şuur ve vicdanı, ikinci olarak dış dünyadaki olaylardan bizi haberdar eden duyumları, üçüncü olarak ta duyumların verdiklerinin anlama kuvvetinde hıfzedilip hatırlanmasını sağlayan hafızayı kabul etmek gerekiyor.

İdrak işlerini tesbit etme hususunda acimiz bulunmasına rağmen, geçmişten bugüne kadar bu hususta kabul edilenleri dört başlık altında toplayabiliriz:

1. Dış dünyadaki varlıklardan, dolaysız veya dolaylı olarak anlama kuvveti aletleri üzerinde meydana gelen tasavvur,
2. Organlar vasıtasıyla sinirlerin, duyum üzerinde meydana getirdikleri izlenim,
3. Sinirler yardımıyla beyinde meydana gelen etki ve tasavvur,
4. Ruhun irade dediğimiz fiilinin meydana geliş ve işleyiş şekli ki, bu, diğer tesirlerin tersinedir.

Ona göre beş duyum, dış dünyada var olan cisimsel vasıflardan başka bir şey temin edemezler. Her ne kadar bütün akıllar beş duyumla algılanabilen aletlere bağlı ise de, akıl gücü, bu algılanabilenleri alıp, dışarıda bulunmayan, ama akla uygun olarak soyutlanabilen şeylerin hepsini ortaya koyar. Mesela dışarıda üç adam gördüğümüz zaman, akıl kuvveti (düşünce), o adamlarda meydana gelen oluşta var olmadığı halde üç sayısını oluşturur. Ona göre insan aklı, bu örnekteki gibi, her şeyin nitelik, nicelik ve diğer unsurlarına dikkat ederek, maddeden soyutlayıp, o şeyden ayrı olarak bir tümel kavram tasavvur eder. Meselâ, sıcak su ve kırmızı bir elbise görüp, ısı ve kırmızılığa bakmakla, bu iki nitelikten tümel kavramlar oluşturur. Bu şekilde oluşturduğu fikirleri de, algılanabilen parçalardan ayırmak için, buna tümel kavramlar adını verir. Örneğin armut, kiraz, incir vb.leri olan ağaçlar görülünce, bunlardan meydana gelen çeşitli zihni şekillere ve ayrılmış olduğu kütük, dal, filiz, yaprak gibi müşterek eşyasını görünce, bunları bir arada toplayan "ağaç" ortak kavramını oluşturur. Yine bu kavram armut, kiraz, incir vs.den hiçbiri olmadığı halde, belki zihni varlıklar dediğimiz pek çok fertlere ad olarak verilebilir. O, bu kavramın altında yer alan, bütün şahısların her birine "fert", kiraz, incir, vb.leri olan genel kavramların her birine "tür", türleri içeren genel kavrama da "cins" adını verebileceğimizi söyler. Hoca Tahsin, insan aklının kazandığı bilgilerin, tasvir kuvvetinin meydana getirdiği bu tümel kavramlar sayesinde oluştuğunu ileri sürer. İnsanı diğer hayvanlardan ayıran bu kuvvettir.

O, aklın ve vehmin işlerini belirlerken, aklın, ruh ile ilgili kuvvetlerin işi, vehmin de cisimsel kuvvetlerin işi olduğunu belirtir. Vehmin hükümünün, bedensel şaibelerle ve hayale ait şeylerle karışık olmasına karşılık

aklın, bu tür şaibelerden uzak olduğuna işaret eder. Ona göre, ruh tümelleri bizzat, tikelleri ise bedensel aletlerle idrak eder. Çünkü ruhun iki yönden iki kuvveti vardır; bunlardan birisi idraktır ki; fizik ötesi alemden, diğeri de faaliyettir ki, o da görünen alemden olduğu için, hem etki eden ve hem de etkilenen olmuş olur. Birincisine nazarı akıl, diğesine pratik akıl denir. İdrak dörde ayrılır:

1. Maddenin parçalarını idrak etmekten ibaret olan duyumlama.
2. Maddî parçaları tahayyül etme.
3. Beş duyardan biriyle algılanamayanları, algılamak demek olan vehmetme.
4. Maddelerin ve kısımların, parçaların, gayrılarını idrak etmekten ibaret olan düşünme. O, "bir tek idrakin dahi, önce duyum, sonra tahayyül etme, bundan sonra da düşünme olduğunu" söyler.

Hoca Tahsin'e göre, suretlerin ve kavramların, idrakından veya hıfzedilmesinden şüphe edilmiyorsa da tikel olduklarından, onlar ile ruhun tasavvurunun mümkün olmaması sebebiyle o fiillerin her birisi için bir cisimsel kuvvetin varlığı gerekmektedir⁵.

2.2. Pozitivizm

Pozitivizm, olayların meydana geliş şartlarını inceleyerek, onlar arasındaki ilişkilerde benzerlikler bulan ve onların, birbirlerini takip edişlerinde birini diğesine bağlayan, duyularla hissedilen olayların dışındaki olaylarla ilgilenmeyen, duyularla hissedilenlerle elde edilen bilgilerin dışındaki bilgilere pek değer vermeyen, deneyle doğruluğu ortaya konulmamış her türlü bilgiyi geçersiz kabul eden, hissedilebilir olayları ve onların kanunlarını deney metodu vasıtasıyla incelemeyi konu edinen, her şeyde hakikat ve menfaati arayan veya özellikle zevkleri ve maddî menfaatleri ön planda tutan, düşüncenin metafizik kayıtlardan ve hatta her türlü metafizik problemlerden tamamıyla kurtarılmasını isteyen, bilgi işlerinin empirik bilimler örneğine göre elde edilmesini esas hedef olarak gören bir felsefi akımdır⁶. Kısacası pozitivizm, materyalizmin önem verdiği maddî dünya hakkındaki gerçeklerin deney yolu ile elde edilebileceği görüşündedir.

5. Hoca Tahsin; Psikoloji Yahut İlm-i Ruh, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Mat., İst., 1310, s. 7-45. Ayrıca Bkz. Akgün, Yrd. Doç. Dr. Mehmet; Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri, Başbakanlık Basımevi Ank., 1988, s. 175-182. Akgün, Yrd. Doç. Dr. Mehmet; Hoca Tahsin Efendi'nin İlim ve Felsefe Anlayışı, Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, S.19, Fen-Edebiyat Fakültesi Ofset Tesisleri, Erzurum, 1991, s.201-211.

6. Korlaelçi, Murtaza; Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri, İnsan Yayınları, İst., 1986, s. 16-17.

Türkiye'de pozitivist düşüncenin ilk izlerini Tanzimat döneminde görmekteyiz. Çünkü pozitivizmin kurucusu olarak kabul edilen Auguste Comte (1798-1857)'un, Osmanlı toplumunda, fikirlerinin yayılması ve uygulanması için, Mustafa Reşid Paşa (1861-1936)'ya bir mektup gönderdiği bilinmektedir⁷. Paşa'nın bu mektuba cevap verip vermediği hususunda bilgimiz yoktur. Ancak bu mektubun ilk meyvesini, Türk fikir dünyasında, takriben otuz yıl kadar sonra Beşir Fuad (1852-1887)'da görmekteyiz.

Beşir Fuad'ın pozitivist felsefeyle ilgili olarak ileri sürdüğü fikirlerinin, sistemli ve şumullü olduğunu söylememiz mümkün değildir. Türk okuyucusu, ilk defa onun kaleminden, bu felsefî görüşle tanışmıştır. Onda pozitivist fikirlerin oluşmasının temelinde, okul döneminde aldığı eğitimin etkisinin olduğunu belirtmek isterim. Vatansever bir subay olan Beşir Fuad'ın, aynı güçte ateist olduğu görülmektedir. Beşir Fuad, Batı kültürünü yakından tanıyan bir aydındır. Çünkü o, Batı dillerinden İngilizceyi, Fransızca'yı ve Almancayı iyi bildiğinden, Batı kültürüyle ilgili eserleri, aslından okuyup bilgi edinebilme imkânına sahip bulunmaktadır. Beşir Fuad, pozitivist görüşlerinin gereği olarak, metafiziğe karşı bir tavır almıştır. Dinî görüşlerden bahsedilmeksizin, sadece ilmî araştırmalarda bir ölçü, bir metod olarak, kolayca kamufle edildiği için, Beşir Fuad, pozitivist fikirleri, Türk toplumuna kolayca ulaştırabilme imkânını bulmuştur.

Beşir Fuad'ın yazılarından, pozitivist kurucusu Auguste Comte'u, E. Littré'yi, C. Bernard'ı, H. Spencer'ı, S. Mill'i, B. Lewé'si, vs'yi tanıdığı anlaşılmaktadır. O tıpkı, isimleri zikredilen düşünürlerde olduğu gibi, hakikatin, insan zihniyle, eşya arasındaki birtakım irtibatlardan ibaret olan tecrübeyle elde edileceğini, deney ve gözleme dayanmayan şeyin, birtakım hayallerden, birtakım vehimlerden ibaret olacağını, metafiziğin de, deney ve gözlemlerle ilişkisi olmadığından, bu alanla ilgili olarak verilen bilgilerin, hayal ve vehmin ürününden başka bir şey olmayacağını kabul etmektedir⁸. Beşir Fuad, metafiziği, ilim olarak kabul etmiyor. Çünkü ona göre, metafizikle ilgilenmek fenden ve dolayısıyla ilimden uzaklaşmak demektir. Beşir Fuad'ın, Auguste Comte'un ilim tasnifine benzeyen ilim tasnifinde de metafiziğe yer vermediği görülmektedir⁹.

Beşir Fuad'ın, 19. Asır aydınlarımız üzerinde etkileri olduğunu söylememiz biraz zordur. Ancak 11. Meşrutiyet'ten sonraki yıllarda, poziti-

7. Korlaelçi, Murtaza; a.g.e., s. 194, 378.

8. Okay, M. Orhan, İlk Türk Pozivist ve Naturalisti, Dergah Yayınları, İst., s. 136-198. Korlaelçi, Murtaza; a.g.e., s. 227-245. Akgün, Yrd. Doç. Dr. Mehmet; Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri, s. 191-212.

9. Beşir Fuat-Fazlı Necib; Mektubat, Bab-ı Ali Caddesinde 25 Numaralı Mat., İst., 1313, s. 20, 18-19.

vist ve materyalist felsefelerle ilgili etkilerinin olduğunu söyleyebiliriz. Onun sebep olduğu münakaşalar, daha çok, Voltaire ve edebiyatta realizm-naturalizm konularında olmuştur. Beşir Fuad'ın, pozitivist ve materyalist alanındaki etkileri daha çok tıbbiye ve harbîye öğrencileri üzerinde görülmüştür.

Daha sonraları, Servet-i Fünun, Dergisi'nde pozitivist düşünürler tanıtılmış ve onlar hakkında bilgiler verilmiştir. Ulum-u İktisadîye ve İctimaîye Mecmuası gibi dergiler de bu fikirlerin tanıtıldığı dergiler olmuştur¹⁰.

Milli Eğitim Teşkilatında görev alan hocalardan Ahmet Şuayb (1876-1910) ve Subhi Edhem'de, pozitivist fikirlerin yansımalarını görmek mümkündür. Bunlardan Ahmet Şuayb, Hukuk Mektebinde hocalık yapmış, II. Meşrutiyetten sonra Maarif Meclisi üyeliğine getirilmiş ve İstanbul Maarif Müdürlüğü görevinde bulunmuştur¹¹. Subhi Edhem ise, Manastır'daki, Rehber-i İttihad Lisesi'nde tabii tarih öğretmenliği yapmış, burada, pozitivist ve materyalist anlamda fikrî faaliyetlerde bulunduğu için, devlet tarafından görevine son verilmiştir¹².

Subhi Edhem, deney ve gözlemin, bilginin elde edilmesinde çok önemli yerinin bulunduğunu belirtir. Tabiatta meydana gelen olaylar hakkında kesin bilgiye ancak bu yolla varılır. Deney ve gözleme dayanmadan elde edilen bilgiler, bilimsel değil, vehimseldir. Tabiatdaki kanunlar, ancak, deney ve gözlemlerle araştırılabilir ve bu yolla keşfedilerek kesinlik kazanırlar. Böylece, eşyadaki hakikatlar keşfedilmiş olur. Deney olmazsa, eşyanın yaratılışındaki gaye, özellikle mana ve öz bilinemez¹³. O, pozitivistlerin ideallerinin, tamamıyla deney ve gözlem olduğunu, olayların dışında hiç bir şeye inanmadıklarını ileri sürer. Ona göre, pozitivistler, sadece olaylar arasındaki ilişkileri araştırdıklarından, yerin, türlerin, insanın menşeinin ne olduğunu araştırmadıkları gibi, gayelerini de düşünmek istemezler.

Subhi Edhem, dinsel inançlara pek değer vermez. Onun böyle bir anlayışa sahip olmasının temelinde, başta A. Comte olmak üzere, Büchner ve E. Haeckel gibi düşünürlerin etkisi bulunmaktadır. Çünkü o da, tıpkı onlar gibi metafiziği reddetmektedir. O, Hz. Musa'nın bildirdiği, dinsel inançlara inanmadığı gibi, kutsal kitapta anlatıldığı üzere evrenin, altı günde yaratıldığı inancına da inanmaz. Ona göre, evrendeki her değişikliğin ve her meydana gelişin temelinde, Allah değil, madde vardır. Dinî bilgilerin iddiaları, pozitivistin tecrübeleriyle bir bir çürütülmektedir¹⁴. O

10. Korlaelçi., Murtaza; a.g.e., s. 378.

11. a.g.e., s. 379.

12. Akgün, Yrd. Doç. Dr. Mehmet; a.g.e., s. 280, 497.

13. Subhi Edhem; Darwinizm, Beyn-el-milel Ticaret Mat., Manastır, 1327, s. 57-58.

14. Subhi Edhem; Darwinizm, s. 62-64. Ayrıca bkz: Akgün, Yrd. Doç. Dr. Mehmet; a.g.e., s. 280-311.

halde metafiziksel alana dahil olan dinsel bilgilerle uğraşmak veya bunların kesin olduğuna inanmak, yanlış bir tavır alıştır.

Üzerinde durduğumuz bu dönemin düşünürleri, şu yada bu şekilde pozivist ve materyalist anlayışlarla ilgilendikleri için, fikir ve görüşlerini vermeye çalıştığımız fikir adamlarımızda, her iki felsefî anlayışın izlerine rastlamak mümkündür. 1908 Meşrutiyet'inden sonraki yıllarda, pozitivist etkiler taşıyan bazı düşünürlerimiz bulunmaktadır. Bunlardan Ahmet Rıza (1858-1930), A. Comte ile yakın dostluğu bulunan Pierre Latiff (1823-1903)'i tanımış ve onunla dostluk kurmuştur. Bu dostluğun ve onun eserlerini okumasının, ondaki pozitivist fikirlerin oluşmasında etkili olabileceğini tahmin edebiliriz. Ahmet Rıza, dinsizlikle suçlanmasına rağmen, İslâm inancını benimsemiş ve diğer pozitivistlerde olduğu gibi din aleyhtarlığı yapmamıştır. Daha sonraları, Halide Edib Adıvar'ın ilk kocası, matematikçi Salih Zeki (1864-1921)'nin, Ahmet Şuayb ve Hüseyin Cahit Yalçın (1874-1957)'in, dinle, metafizikle ilgilenmeksizin, sadece bilimler sınıflaması, pozitif bilimlerde deney ve gözlemin önemi üzerinde durmaları açısından, pozitivist anlayışın etkisinde kaldıklarını söyleyebiliriz.

2.3. Materyalizm

Maddecilik düşüncesini benimseyerek, yegane varlığın madde olduğunu, madde dışında hiçbir cevherin bulunmadığını, maddî ve manevî gerçekliğin, özünün ve temelinin maddede bulunduğunu, zihinsel ve tabiat üstü hiçbir şeyin olmadığını, her şeyin hareket halindeki maddeyle veya madde ve enerji ile açıklanabileceğini, bütün niteliksel farklılıkların niceliksel farklılıklara indirgenebileceğini¹⁵ kabul eden materyalizm, dünya fikir tarihinde, sistemli bir düşünce olarak, ilk defa eski Yunan dünyasında görülmektedir. Leukippos ve Demokritos (M.Ö. 5-4. Asırlarda yaşamışlardır) tarafından felsefî bir sistem haline getirilen materyalizm, 19. Asrın ortalarına kadar tek yönlü bir gelişme seyri göstermiştir. 19. Asrının ortalarından itibaren, materyalizmin, ilk çağdan beri savunulan şekline, Hegel (1770-1831)'in dialektiğini bir metod olarak alıp, bu metodu materyalist anlayışın izahında etkili bir yol olarak kabul eden Karl Marx (1818-1883)'in temsil ettiği marxist materyalizm eklenmiştir. Bu; iki şekilde temsil edilen ve birçok yönden uyum içerisinde olan materyalizm, 19. yılın sonu ile 20. yılın başlarında büyük merhaleler katetmişler, çeşitli ülkeler taraftarlar bulmuşlar, birçok ülkenin, fikrî ve kültürel yapıları arasına sızarak, oralarda dikkate değer birer fikrî yapı oluşturabilmişlerdir.

15. Runes, D. Dagobert; The Dictionary of Philosophy, Philosophical Library, New York, s. 189. Akgün, Yard. Doç. Dr. Mehmet; a.g.e., s. 12. Akgün, Doç. Dr. Mehmet; Materyalizmde Kimlik Problemi, Türk Yurdu, S. 66, Sistem Ofset Ltd. Şti., Ank., 1993, s. 49-52.

Materyalizmin, Batı düşüncesinin ürünü olduğu hususunda şüphe yoktur. Bu düşünce, Batı ülkelerinde, felsefî bir meslek, siyasî bir anlayış olmasının yanında, önemli bir medeniyet, eğitim ve bilim meselesi olarak da değerlendirilmiştir. Bu sebeple, Batılılaşmak, medenileşmek, bilimsel olmak ve hatta demokratlaşmak arzusunu gösteren her ülke, ister istemez bu düşünceyle karşılaşmak durumunda kalmıştır. Bilim, medeniyet ve kültür kavramlarının, ihtiva ettikleri manaların farkını kavrayabilen veya kendilerinde güçlü bir gelenek sistemi bulunan toplumlar, bu felsefî anlayıştan çok az etkilenmişlerdir.

Materyalizmin Avrupa'da hızlı bir şekilde yayıldığı 19. y. yılda, Batı dünyası tesirlerine açılmamız ve onlarla ilişkilerde bulunmamız dolayısıyla, ülkemizde de, ister istemez, materyalist fikirlere karşı önemli bir ilginin uyandığına şahit olmaktayız. Çünkü bu dönemde, askerî, idarî, bilimsel, pedagojik vb. gibi bazı alanlarda, yenilik yapma zorunluluğu hissedilmiştir. Devletin yenileşme gayesiyle yeni eğitim kurumlarını açması bu sebeptir. Çünkü medreseler eski önemini kaybetmiştir. 1826'da Avrupaî anlamda Tıbhane Mektebi açılmıştır. Bu mektebin kütüphanesi, o sıraların fikrî modasına uygun olarak zamanla materyalist anlayıştaki kitapları ihtiva eden bir kütüphane haline gelmiştir. Bir Fransız sefiri olan Mac Forlane, bu mektebin kütüphanesi hakkında bilgi verirken, burada önemli materyalist düşünürlerin eserlerinin bulunduğunu, örneğin, Baron d'Holback (1723-1789)'ın "Sisteme de la Nature"ünün olduğunu ve bu kitaptan da, özellikle Tanrı'nın olmadığı, ruhun ölmezliği inancının imkânsızlığının gösterildiği kısımlarının, öğrenciler tarafından okunduğunu görünce şaşırıldığını¹⁶ belirtiyor. Tıp öğrencileri arasında, materyalist kitapları okuma geleneğinin varlığını, Adnan Adıvar (1892-1955)'ın, "Tıp öğrencisiyken, moda uyarak, Ludwig Büchner'in 'Force et Matière's' (Madde ve Kuvvet)'ini.. okuduğumu hatırlıyorum"¹⁷ ifadesinden de anlıyoruz. Türk Eğitim Sisteminde yer alan kurumlarımızdan olan Robert Koleji ile Galatasaray Lisesi de, Avrupa'nın yeni fikirlerine açılan iki kapı vazifesi görmüşlerdir. Bütün bunlar, yegane ve kesin sebep olmakla beraber bilhassa 1860'lardan sonra, materyalist fikirlerin, Türkiye'ye girip yayılması için gerekli zeminin hazır olduğunu göstermektedir.

Niyazi Berkes, Hoca Tahsin'le ilgili olarak, "dogmalara karşı ve düşün özgürlüğüne dönük materyalist felsefelere eğilimli Bektaşiler gibi, o da, Avrupa'da o zaman çok moda olan Ludwig Büchner'in yazdığı Madde ve Kuvvet adlı eserin Fransızca çevirisinden çok etkilenen bir

16. Berkes, Niyazi; Türkiye'de Çağdaşlaşma, Bilgi Basımevi, Ank., 1973, s. 205-206. Korlaelçi, Murtaza; a.g.e., s. 198. Akgün, Yard. Doç. Dr. Mehmet; a.g.e., s. 101-102.

17. Adıvar, A. Adnan; Bilim ve Din (İlim ve Din), Evrim Matbaacılık Ltd. Şti., İst., 1980, s. 5.

kişi olmuştu"¹⁸ demektedir. Yine o, "Tahsin Efendi'nin Paris'de bulunduğu sırada materyalist denebilecek eserleri araştırdığı"¹⁹ ve "Hoca Tahsin, varlığına inanmadığı öteki dünyaya, ömrünün son yıllarının sefaleti içinde göçer"²⁰ şeklinde ifadeler kullanmaktadır ki, bizim bu konudaki görüşlerimiz, Niyazi Berkes'in görüşü doğrultusunda değildir. Çünkü Hoca Tahsin'in somut bir şekilde materyalizmi benimsediğini söylemek biraz güç gibi görünüyor. Fikirlerini verirken, bazı yerlerde zaman zaman kullandığı muğlak ve kaçamak ifadeler, sanki materyalist anlayışa sahipmiş gibi bir izlenim bırakıyor. Ama o, bu ifadelerinin hemen arkasından, sahip olduğu fikirlerinin, âyet ve hadislerle uygun olduğunu göstermek üzere örnekler veriyor. Ayrıca onun Esas-ı İlm-i Heyet isimli eserindeki şiirinde, ininacının sağlam olduğunu gösteren ifadeler bulunmaktadır. Şöyle ki; o, bu şiirinde, "Kaderin yüksekliği gök cisimlerinin hakkında olduğu gibi, Hakkında apaçık Kur'an âyetleri indirilmiştir... Muvaffakiyet veren Mevlâ'nın çalışmalarına yardımcı olmasıyla, Acizane Tahsin, ikmâle muvaffak oldu itinayla... Özetle açıklamasını dinle ne hayret vericidir, O Mevlâ'nın sanat kitabında, âlemler beğenilmiş-seçilmiştir..."²¹ demektedir. Ayrıca Şemseddin Sami'nin, Hoca Tahsin'in hayatı hakkında verdiği bilgiler de, Niyazi Berkes'in verdikleri bilgilerle çelişmektedir²². Bütün bu bilgileri dikkate aldığımız zaman, Hoca Tahsin'in, şuurlu bir şekilde materyalizmi savunmadığını, ancak bazı fikirleriyle bu felsefe anlayışının ülkemize girmesi için gerekli zemini hazırladığını söyleyebiliriz. Onun, Ludwig Büchner'in, Madde ve Kuvvet isimli eserini okumuş olması muhtemeldir. Çünkü o sıralarda, Büchner'in söz konusu eseri çok moda olduğu için, bu eseri, Türk fikir dünyasında okumayan hemen hemen hiç yok gibidir. Hoca Tahsin'in fikirleri, materyalist anlayışlardan o sıralarda ayrı görülmeven evrimciliğe daha yakındır. Çünkü o, Darwin (1809-1882)'in, varlıkların oluşumuyla ilgili fikirlerinin geliştirilmesiyle, yaratılma olayının açıklanabileceği kanaatine sahip bulunmaktadır²³. Bilimsel yönden ise, onun, pozitivist bir bilim anlayışına sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Materyalizm konusunda müphem mesajlar veren bir diğer düşünür, Ahmet Mithat Efendi (1844-1912)'dir. Onun kendi çıkardığı Dağarcık Dergisi (1872)'nde yazmış olduğu bazı makaleler, materyalist anlayışları (materyalizm ve evolüsyonizm gibi) çağrıştırdığından, ağır suçlamalarla

18. Berkes, Niyazi; Türkiye'de Çağdaşlaşma, Bilgi Basımevi, Ank., 1973, s. 210.

19. a.g.e., s. 212.

20. a.g.e., s. 234.

21. Hoca Tahsin; Esas-ı İlm-i Heyet, İstapan Mat., İst., 1311, s. 24-27.

22. Şemseddin Sami; "Hoca Tahsin", Hafta, c. 1, S. 6, Mihran Mat., İst., 27 Şevval 1298, s. 90-96.

23. Hoca Tahsin; Tarih-i Tekvin Yahut Hilkat, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Mat., İst., 1310, s. 20-24.

karşı karşıya kalmıştır. Örneğin, *Duvar*dan Bir Sada,²⁴ *Veladet*²⁵, *İnsan*²⁶, *İnsan-Dünyada İnsanın Zuhuru*²⁷ başlıklı yazılarında, şuurlu ve sistemli olmaktan uzak materyalist, hatta evrimci anlayışlar vardır. *Dağarcık Dergisi*'ndeki, bu yazılarından dolayı dinsizlikle suçlandığından, kendisinin İslâma aykırı düşünceleri bulunmadığını göstermek üzere aynı dergide yazılar yazmıştır. Bu yöndeki görüşlerini belirtmek üzere, *Bir Mülahaza-ı Dinîyye*²⁸ ile *Mebde ve Mead*²⁹ isimli makaleleri yazmıştır. Söz konusu makalelerde özet olarak o, tenasuh fikrini benimsemediğini, İslâm davasından zevk aldığını, Kur'an akidesini her şeyin üstünde tuttuğunu, fikrinin Kur'an'a uymayan fenleri atmaya hazır olduğunu, *Kainat* isimli kitabının mukaddimesini bu duyguyla yazdığını, şimdiye kadar hangi fenni tatbik ettiyse Kur'an'ı ona aykırı bulmadığını vs. söylemeye çalışmaktadır. Ahmet Mithat, daha sonraları materyalist anlayışları tenkit etmek üzere kitaplar yazmıştır. Onun *Dağarcık Dergisi*'ndeki materyalist içerikli yazıları, derin düşünce ürünü olmaktan uzak, batılı kaynaklardan aktarılmış fikir ve görüşlerle, halk seviyesindeki gündelik bilgilerden ibaret olarak görülmelidir.

Daha önce pozitivist olduğunu söylediğimiz Beşir Fuad'da materyalist fikirlere de rastlanmaktadır. Onun materyalist fikirlerinin, o sıralarda Avrupa'da ve ülkemizde, aydınlarımız tarafından çok rağbet gören, Alman filozofu Ludwig Büchner'den kaynaklandığını tahmin etmek zor değildir. Büchner, *Madde ve Kuvvet* isimli eserinde, her türlü hayatın kaynağının madde ve maddenin değişimleri olduğunu, madde ve kuvvetin birbirlerinden ayrılamayacaklarını, maddenin dışında bir yaratıcının olmadığını ve dolayısıyla Allah kavramına gerek kalmadığını vs. ileri sürmektedir. Beşir Fuad da aynen Büchner gibi hareket ederek, varlıklardan herhangi birini inceleyecek olursak, her şeyden önce iki şeyin dikkatimizi çekeceğini, bunların madde ve kuvvet olduğunu, bu iki kelimenin değerini takdir edebilmek için bu isimle yayınlanan (*Madde ve Kuvvet*) kitabın felsefe dünyası için yeni bir tarih oluşturduğunu belirtmektedir³⁰. Bu ifadeler bize Beşir Fuad'ın, Büchner'i iyi tanıdığını göstermektedir. Çünkü o, eserlerinin çoğunda Büchner'i de büyük düşünürler arasında saymış ve

24. Ahmet Mithat; *Duvar*dan Bir Sada, *Dağarcık*, S.4, *Muharririn Zatına Mahsus Mat.*, İst., 1288, s. 99-102. Ayrıca bkz: Bolay, Dr. Süleyman Hayri; *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, *Polat Mat.*, İst., 1979 s. 311-312.

25. Ahmet Mithat; *Veladet*, *Dağarcık*, S.2, *Muharririn Zatına Mahsus Mat.*, İst., 1288, s. 49-52.

26. Ahmet Mithat; *İnsan*, *Dağarcık*, S.2, *Muharririn Zatına Mahsus Mat.*, İst., 1288, s. 45-47.

27. Ahmet Mithat; *İnsan-Dünyada İnsanın Zuhuru*, *Dağarcık*, S.4, *Muharririn Zatına Mahsus Mat.*, İst., 1288, s. 109-116.

28. Ahmet Mithat; *Bir Mülahaza-ı Dinîyye*, *Dağarcık*, S.4, *Muharririn Zatına Mahsus Mat.*, İst., 1288, s. 102-105.

29. Ahmet Mithat; *Mebde ve Mead*, *Dağarcık*, S. 9, *Muharririn Zatına Mahsus Mat.*, İst., 1288, s. 240-250. Ayrıca bkz: Bolay, Dr. Süleyman Hayri; a.g.e., s. 311-312.

30. Muallim Naci-Beşir Fuad; *İtikad*, *Mahmut Bey Mat.*, İst., 1304, s. 70.

eserlerinin okunmasını tavsiye etmiştir. Bunun dışında gerek makalelerinde ve gerekse eserlerinde adı geçen Batı'lı filozof ve bilginlerin geneli, ya pozitivist, yada materyalist anlayışa sahip olan filozof ve bilginlerdir. Örneğin, Auguste Comte, E. Littré, Voltaire, C. Bernard, S. Mill, H. Spencer, D. Diderot, D'Alembert, De La Mettrie gibi.

Materyalist fikirler, 1908 Meşrutiyet'inden sonra, Türkiye'de, daha rahat temsil edilebilme imkânı bulmuştur. Bundan sonra materyalist fikirleri savunan aydınların sayısı artmıştır. Bu yüzyılın başlarında eserlerini yayınlatabilme fırsatını yakalayan Dr. Abdullah Cevdet (1869-1932), bizzat kendisinin çıkardığı İçtihad mecmuasında yayınladığı yazıları, yazdığı eserleri ve tercümeleri vasıtasıyla, fizyolojik-biyolojist anlamdaki materyalist fikir ve görüşleri yaymaya çalışır. Telif ve tercüme olmak üzere ellinin üzerindeki kitaplarında ve 1904 yılından başlayıp Cumhuriyetten sonra da yayınlanmasına devam edilen İçtihad (358 sayı) dergisindeki yazıları genel olarak bu niteliktedir. O, Büchner'in, Madde ve Kuvvet isimli eserinin bir kısmını, 1911'de Fenn-i Ruh adıyla çevirmiştir. Mesleği doktorluk olduğu için, bu felsefenin, fizyolojik-biyolojik materyalist düşüncelerini benimsemiştir. O, maddenin ezeli ve ebedi olduğu düşüncesindedir. Fizyolojik-biyolojik materyalistlerin ana düşünceleri olan, "karaciğer nasıl safra ifraz ederse, beyin de öylece düşünce üretir" veya "böbrek nasıl sidik ifraz ederse, beyin de aynen bunun gibi düşünce üretir" şeklindeki fikirlerini, Dr. Abdullah Cevdet'te de³¹ görmek mümkündür. Dr. Abdullah Cevdet'te evrimci anlayışı da bulmak mümkündür³². Dindar bir aileden gelen ve ilk şiirlerinde dinî duyguları dile getiren Dr. Abdullah Cevdet, daha sonraları bu duygularını kaybetmiştir. Kendisine dinî konularda yapılan tenkitlere, islâmî yoldan cevaplar vermişse de, daha önce de söylediğimiz gibi, Dr. Dozy'nin Tarih-i İslâmiyet'ini (1908'de Kahire'de çevirmiştir) çevirerek yayınlaması, bu kitaptaki fikirleri uygun gördüğünü belirtmesi, gerek inanç ve gerekse uygulama yönüyle onun islâma karşı olduğunu göstermektedir. İşte onun hem bu kitabı çevirmesi, hem de bu kitaptaki fikirleri benimsediği yönünde görüşler belirtmesi, o sıralarda kendisi hakkında önemli bir tepkinin doğmasına yol açmıştır. Ama bütün bunlar, II. Meşrutiyet sonrası Türkiye'sinden, materyalist fikirleri savunan, bir taraftarlar grubunun oluşmasına vesile olmuştur.

Bu grubun başını çeken Baha Tevfik (1884-1914)'tir. Baha Tevfik, II. Meşrutiyet'in sağladığı fikir ortamı içerisinde, görüşlerini hür bir şekilde yayabilme imkânına sahip olmuştur. İşte bu serbestlik ortamı içerisinde Baha Tevfik, 1880'li yıllardan beri Osmanlı toplumunca bilinen ama çevrilmesine cesaret edilemeyen Büchner'in Madde ve Kuvvet isimli

31. Abdullah Cevdet; Fizyolocya-ı Tefekkür, İstapan Mat., İst., 1308, s. 10.

32. Dr. Abdullah Cevdet; Fünun ve Felsefe ve Felsefe Sanihaları, Matbaa-ı İçtihad, İst., 1912, s. 74. Dr. Abdullah Cevdet; Gizli Figânlar, Matbaa-ı İçtihad, Mısır, 1906, s. 28.

eserinin tamamını, yani üç cildini birden, 1910'lu yıllarda Ahmet Nebil'le birlikte çevirmiştir. Bunun yanında yine materyalist anlayışa sahip olan Batı'lı yazarlar, onun çevirileriyle Türk fikir dünyasında tanınmaya başlar. Örneğin, Ernest Haeckel'in, Vahdet-i Mevcud Bir Tabiat Aliminin Dini, 1911'de çeviri olarak, yine aynı düşünürün Kâinatın Muammaları isimli eserinin çevirisi, tefrika halinde Felsefe Mecmuası'nda yayınlanır. Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesi'nin yayın organları olarak, Piya-no (Düşünüyorum), yirminci Asırda Zekâ ve Felsefe Mecmuası gibi dergiler, Baha Tevfik'in gayretleriyle çıkarılmıştır. Baha Tevfik, gerek bu yayın organlarındaki yazılarıyla ve gerekse Biraz Felsefe, Teceddüd-i İlmî ve Edebî, Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlâk, Psikoloji-İlm-i Ahvâl-i Ruh, Muhtasar Felsefe ve Felsefe-i Ferd isimli kitaplarıyla, materyalist fikir ve görüşleri, geniş okuyucu kitlelerine ulaştırabilme ve yayabilme fırsatını bulmuştur. O, bu anlayışların yanında, evrimci ve sosyalist görüşlerini de vermeye çalışmıştır³³. Baha Tevfik, madde ve kuvvetin birbirinden ayrılamayacağını, her ikisinin de ezeli ve edebî olduklarını, ruh ve vicdanın manevî cinsten olmadıklarını, maddede düşünme özelliğinin bulunduğunu, ahlâka menfaatin ön planda tutulduğunu, maddesiz rohun ve ruhsuz maddenin olamayacağını, bilginin kaynağının duyumlar olduğunu, bilgi elde etmede deneye önem vermek gerektiğini metafiziğe ait bilgilerin önemli olmadığını vs. kabul etmektedir. Kısacası Baha Tevfik, dinsel inançların, metafiziğin, edebiyatın, şiirin, edebiyatta hassasiyetin şiddetle karşısında olup, bunların birtakım marazî tezahürler olduğu görüşündedir.

Baha Tevfik'in fikir arkadaşlarından, Manastır'da tabî tarih hocalığı yapan Subhi Edhem, aynı zamanda materyalist fikir ve görüşlere de sahip bulunmaktadır. "Tabiat", "Beşer ve Tabiat" isimleriyle dergiler çıkarmıştır. Darwinizm (1911), Lamarckizm (1914), Hayat ve Mevt (1913), Bergson gibi felsefî alanda eserleri bulunmaktadır. Subhi Edhem, canlıların en ilkel unsurdan başlayarak, en gelişmiş şekillerine kadar evrim geçirdiklerini, değişimde çevrenin etkisi bulunduğunu, tabiatta bir seçim olduğunu, bu seçim dolayısıyla canlılar arasında bir mücadele yaşandığını, mücadeleyi kazananların hayatlarını devam ettirebilmelerine karşılık, kazanamayanların hayatlarını devam ettiremediklerini, hayatın temelinde madde ve kuvvetin bulunduğunu ve bunların birbirlerinden ayrılamadıklarını kabul etmektedir.

Baha Tevfik'in grubunda yer alan Memduh Süleyman (1887-1920?), Yirminci Asırda Zekâ, Rübâb ve Felsefe Mecmuası'nda yazılar yazmıştır. E. Hartman'da Darwinizm'i tercüme etmiştir. Felsefe Mecmuası'nda yayınlanan Felsefe-i Edyân isimli makalesinde, dinin, çeşitli tariflerini verirken, Feuerbach, Kant, Max Müller vs.nin görüşlerine başvurmuştur.

33. Baha Tevfik; Felsefe-i Ferd, Ketion Bedrosiyan Mat., İst., 1332, s. 98. Subhi edhem; Hayat ve Mevt, Nefasit Mat., İst., 1329, s. 4-5 (İçinde: "Hayat ve Mevt Hakkında-Doktor Subhi Edhem Bey'e"). Ayrıca bkz: Bolay, Dr. Süleyman Hayri; a.g.e., s. 72-79.

Bunlardan Kant hariç, hemen hemen hepsi ateist görüşe bağlı olan filozoflardır. O, materyalist anlayışlardan daha ziyade evrimciliği benimsemiştir.

Aynı grup içerisinde yer alan Dr. Edhem Necdet'in, Kolera Tabibi (1910), Tekâmül ve Kanunlar (1913) isimli eserleri bulunmaktadır. O, maddenin, canlı şekle geçerken, ayrışmalara ve birleşmelere tabi olarak canlıyı oluşturabilecek bir duruma geçebileceğini kabul etmektedir. Beynin fikirleri, hisleri ve inançları ürettiğini ileri sürmektedir. Önceki fikirlerin, hislerin ve inançların atılmasıyla, beynin evrim geçirdiğini kabul ediyor. Bilgilerin deney ve gözlem yoluyla elde edilmesinden yanadır³⁴.

Bu neslin son halkası Celâl Nuri İleri (1877-1939)'dir. Celâl Nuri, çok sayıdaki eserleri, çıkardığı gazete ve dergilerle, materyalist fikir ve görüşlerini, vermeye çalışmıştır. Fikir ve görüşlerini, genel olarak Büchner'den almasına rağmen, hem onu ve hem de diğer materyalist düşünceleri tenkit edebilmiştir. O, maddenin ezeli ve ebedi olduğunu kabul etmekle beraber, Tanrı'nın varlığına ve dinlere inanmaktadır. Ona göre, madde, mutlak boşlukta şekil değiştire değiştire yuvarlanır. Tekâmül kanunu, tabiatın varlığa getirilişi görüşünün yerine geçecektir. Madde ve kuvvetin, beden ve ruhun birliği, monizm ve düalizmin yerini alacaktır. Evrende en ilkel canlıdan gelişmiş canlıya kadar, evrim vardır. Mükemmel bir evrim eseri olan insan, aslen uzak çağın evrim geçirmiş bir protoplazmasıdır. Allah'ı en Mükemmel Remz olarak gören Celâl Nuri, Allah'ın insan şeklinde gösterilmesine karşı çıkıyor. Çünkü ona göre, Allah şu yazıları yazana benzemez. O, bir şahsiyete sahip değildir. Bu şekilde kabul edilen Allah fikrini benimsemediğini belirtir. Ona göre, Allah, tarif edilemez, O, evreni kuşatan Yüce Bir'dir. Kısacası Allah, Mükemmel Remz'dir³⁵. Dikkate değer fikirlere sahip olan Celâl Nuri, Dr. Dozy, Voltaire ve Ernest Renan'ın, islâm tarihi hakkındaki menfi görüşlerine katılmaz. Onlarla ilgili olarak Celâl Nuri, inceleme ve tarihsel yorumlarıyla ün kazanan bu yazarların, peygamberlerin tarihsel kaderlerini anlayamadıklarını, bunun için Voltaire'i hiç affedemeyeceğini, islâmîyeti çok iyi bilen Ernest Renan'ın ise, gerek Hz. Muhammed'in ve gerekse İslâmîyetin tarihteki yerini bahsetmeden geçmesinin unutamayacak tarihsel bir hata olduğunu belirtmektedir³⁶.

Buraya kadar ana hatlarıyla belirtmeye çalıştığımız Batı kaynaklı fikir akımlarının, izlerini ve yansımalarını, bu fikir ve görüşleri temsil

34. Doktor Edhem Necdet; Nesec-i Dimağın Tekâmülü, İctihad, S. 84, Matbaa-ı Hayriye ve Şürekası, İst., 12 Kanun-u Evvel 1329, s. 1863-1866.

35. Celâl Nuri; Tarih'i İstikbâl, c. 1, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İst., 1331, s. 114-116.

36. Celâl Nur; Hatemü'l Enbiya, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İst., 1332, s. 27.

eden fikir adamlarımızda göstermeye çalıştık. Bu yazımızda söz konusu ettiğimiz fikir adamlarının genelinin, yurt içinde veya dışında, idareyle mücadele halinde oldukları bir gerçektir. Bunun yanında aynı dönem içerisinde, Batı kültürüne, fikir akımlarına, Batı medeniyetine, şu veya bu şekilde, daha ılımlı ve daha muhafazakar yaklaşan düşünürlerimiz de olmuştur. Bunlar o günkü idareyle, mücadeleye girmemişler veya girmiş olsalar da, millî değerlere ve devlete bütünüyle karşı çıkmamışlardır. Bu kişiler, genellikle hislerinin esiri olmadan sağduyulu davranarak, yeni ve zorunlu olan değişmelere, toplumu, hoşgörü anlayışı içerisinde yaklaştırmaya çalışmışlardır. Bunlara dengeli yenilikçi, ılımlı Batı'lılaştırmacı kişilerdir diyebiliriz. Örneğin, Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895), Münif Paşa (1828-1910), Ahmet Mithat (1844-1912) gibi şahsiyetler, böyle davranmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdullah Cevdet; Fizyolocya-ı Tefekkür, İsteban Mat., İst., 1308.
- Dr. Abdullah Cevdet; Fünun ve Felsefe ve Felsefe Sanihaları, Matbaa-ı İctihad, İst., 1912.
- Dr. Abdullah Cevdet; Gizli Figanlar, Matbaa-ı İctihad, Mısır, 1906.
- Adıvar, A. Adnan; Bilim ve Din (İlim ve Din), Evrim Matbaacılık Ltd Şti, İst., 1980.
- Ahmet Mithat; Dîvardan Bir Sada, Dağarcık, Muharririn Zatına Mahsus Mat., İst., 1288.
- Ahmet Mithat; Veladet, Dağarcık, Muahiririn Zatına Mahsus Mat., İst., 1288.
- Ahmet Mithat; İnsan, Dağarcık, Muharririn Zatına Mahsus Mat., İst., 1288.
- Ahmet Mithat; İnsan-Dünyada İnsanın Zuhuru, Dağarcık, Muharririn Zatına Mahsus Mat., İst., 1288.
- Ahmet Mithat; Bir Mülâhaza-ı Dinîyye, Dağarcık, Muharririn Zatına Mahsus Mat., İst., 1288.
- Ahmet Mithat; Mebde ve Mead, Dağarcık, Muharririn Zatına Mahsus Mat., İst., 1288.
- Akgün, Yrd. Doç. Dr. Mehmet; Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri, Başbakanlık Basımevi, Ank., 1988.
- Akgün, Mehmet; Cemiyet-i İlmîyye ve Osmanîyye ve Mecmua-ı Fünun'un Felsefî Açından Taşındığı Önem, Felsefe Dünyası, s. 15, Ekonomik Rehber Gazetecilik Matbaacılık, Ank., 1995.
- Akgün, Mehmet; Dağarcık Dergisi'nde Felsefeye Verilen Önem, Felsefe Dünyası, s. 22, Lazer Ofset Tesisler Sanayi ve Tic. Ltd. Şti, Ank., 1996.
- Akgün, Yrd. Doç. Dr. Mehmet; Hoca Tahsi Efendi'nin İlim ve Felsefe Anlayışı, Fen-Edebiyat Fak., Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, Fen-Edebiyat Fak., Ofset Tesisleri, Erzurum, 1991.
- Akgün, Doç. Dr. Mehmet; Materyalizmde Kimlik Problemi, Türk Yurdu, Sistem Ofset Ltd. Şti., Ank., 1993.
- Akyüz, Prof. Kenan; Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi, Doğu Matbaacılık ve Ltd. Şti., Ank., 1970.

- Baha Tevfik; Felsefe-i Ferd, Ketion Bedrosiyan Mat., İst., 1332.
- Berkes, Niyazi; Türkiye'de Çağdaşlaşma, Bilgi Basımevi, Ank., 1973.
- Beşir Fuad-Fazlı Necib; Mektubat, Bab-ı Ali Caddesinde 25 Numaralı Mat., İst., 1313.
- Birand, Doç. Dr. Kâmuran; Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri, Son Havadis Mat., Ank., 1955.
- Bolay, Dr. Süleyman Hayri; Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi, Polat Mat. İst., 1979.
- Celal Nuri; Tarih-i İstikbal, c. 1, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İst., 1331.
- Celal Nuri; Hatemü'l Enbiya, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İst., 1332.
- Dr. Edhem Necdet; Nesec-i Dimağın Tekâmülü, İctihad, Matbaa-ı Hayriye ve Şürekası, İst.
- Gökğün, Doç. Dr. Önder; Eski ve Yeni Harflerle Yeni Türk Edebiyatı Metinleri, Selçuk Üniversitesi Yayınları: 30, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları: 3, Konya 1987.
- Hoca Tahsin; Psikoloji Yahud İlm-i Ruh, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Mat., İst., 1310.
- Hoca Tahsin; Esas-ı İlm-i Heyet, İstepan Mat., İst., 1311.
- Hoca Tahsin; Tarih-i Tekvin Yahud Hilkat, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Mat., İst., 1310.
- İsmail Habib; Avrupa Edebiyatı ve Biz, c. 2, Remzi Kitabevi, İst., 1941.
- Kaplan, Mehmet-Enginün, İnci-Emil, Birol; Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi 1, 1839-1865, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İst., 1974.
- Korlaelçi, Murtaza; pozitivistizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri, Pınar Matbaacılık, İst., 1986.
- Muallim Naci-Beşir Fuad; İntikad, Mahmut Bey Mat., İst., 1304.
- Okay, M. Orhan; İlk Türk Pozitivist ve Naturalisti Beşir Fuad, Dergah Yayınları, İst.
- Runes, D. Dagobert; The Dictionary of Philosophy, Philosophical Library, New York.
- Subhi Edhem; Darwinizm, Bey-nel-milel, Ticaret Mat., Manastır, 1327.
- Subhi Edhem; Hayat ve Mevt, Nefaset Mat., İst., 1329.
- Şemseddin Sami; Hoca Tahsin, Hafta, c.1, Mihran Mat., İst., 27 Şevval 1298.
- Ülken, Ord. Prof. Hilmi Ziya; Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ahmet Sait Mat., İst. 1966.